

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY SKYLLÁJA ÉS AZ ÖNSZABÁLYZÓ PIAC KHARYBDISE KÖZÖTT

(Bevezetés)

A modern európai társadalmaknak is megvannak a maguk mítoszai. Az értéktörvény és az önszabályzó piac, mint a gazdasági cselekvések racionalitását meghatározó és kormányzó intézmények európai kultúránk kétszáz éves ősmítoszai közé tartoznak. Miatán napjainkra kiderült, hogy vezetőink nem őrzik kis bársonytokocskában az értéktörvényt, amely gazdasági döntéseik csálhatatlanságát és létjogosultságát úgymond tudományosan igazolná a társadalom előtt, úgy tűnik, hogy régi keleti mítoszunk kezdő elveszíteni természetfölöttiségének eddigi illúzióját. Miközben egyre inkább hajlunk azonosulni a mások mítoszával. Elvárásunk az (ősregi) új iránt ugyanolyan eufórikus, mint amilyen néhány évtizeddel korábban a sajátunkkal szemben volt. Ez majd helyreteresi az elrontott dolgainkat, csak követni kell az új ígét. Az önszabályzó piac „racionális”, „objektív” és „értékmentes” működésével kapcsolatos tévképzetek kései megjelenése meglehetősen zavarbaejtő, egyrészt azért, mert a világ már nem teljesen erre a rugóra jár. Másrészt, mert a társadalomelméleti gondolkodásban mindig is jelen voltak azok a markáns szellemi áramlatok, amelyek úgy látták, hogy a partikuláris érdekektől és értékektől mentes önszabályzó piac nem több, mint üres fikció. A mai reformelképzelések hemzsegnek a piaci retorikától, s szinte teljesen kikopott belőlük a régi. Újabban a szabályozott piac (értsd! a „megszabályozott szabályzó”) kifejezése is megjelent; utalván arra, hogy Európának ezen a felén rendnek kell lenni, s nemcsak az utcai zenészeket, de még a szabályzót is meg kell központilag szabályozni. Jelen helyzetünk „a két lépés hátra, egy lépés még hátrább” állapotára emlékeztet.

Bár e két mítosz értékszemontjai, végsőkéig leegyszerűsített jelen formájukban, meglehetősen távol esnek egymástól, intellektuális gyökereik mégis azonosak. Ezek a mítoszok azon cselekvésemleletek ellentmondásaiból és kudarcaiból származnak, amelyek az ember egyéni világa és az őt körülölelő társadalmi világ között bizonyos dichotómiát látnak. Az ember társadalmi és gazdasági cselekvései során szembetalálja magát a társadalommal, amely a maga külső törvényeivel meghatározza azok céljait és lehetőségeit. Ugyanakkor az ember cselekvéseinek belső dimenziói is vannak, amelyek szintén meghatározzák azok szabadságát és felelősségét. S a probléma az, hogy hogyan lehet egyensúlyt teremteni a felosztott világ két szférája, a makro- és mikrokozmosz között, úgy, hogy egyaránt elfogadjuk a külső törvények realitását és megengedjük az individuum szabad akaratának felelősségét.

A gazdasági cselekvések természetéről vallott nézetek fejlődéstörténetét vizsgálva, valamikor a 18. század közepén tűnik fel – Galianinál és François Quesnay-nél – az a gondolat, amely a gazdasági cselekvéseket és magát a gazdasági rendszert az ember társadalmi léte előtti ontológiai lényegének affekcióiból, a szenvedélyekből, a vágyakból, illetve a vágyak kielégítésének örök folyamatából származtatja. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságelmélet a természetjogon alapuló politikai filozófia tradícióit építi be saját rendszerébe. A természetjog emberfelfogása a szenvedélyekkel, vágyakkal és a vágyak kielégítésére irányuló szüntelen törekvésekkel képzelte megalkothatónak az emberiség nembéli egységét. A tudomány által teremtett lehetséges világ embere nembéli lényege jogán rendelkezik cselekvései szabadságával és birtokolja annak eredményét a társadalomban. Ez a gondolat az ember filozófiai felszabadítását jelentette egy természetfeletti vagy világi hatalom szorítása alól. A kérdés, amely ezzel kapcsolatban felmerül az, hogy mi biztosítja minden egyes ember szenvedélyeinek és vágyainak szabadságát és létjogosultságát, illetve az egymást keresztező szenvedélyek és vágyak kielégítésének optimalizálását a társadalomban. A metafizika nyelvén megfogalmazott Leibniz-i válasz a következő: „Mivel a teremtett dolgok között olyan kapcsolat van, hogy az összes igazodik mindegyikhez és mindegyik igazodik az összeshez, ezért valamennyi egyszerű szubsztanciának oly vonatkozásai vannak, amelyek kifejezik az összes többit, és ezért mindegyik egyszerű szubsztancia örökös eleven tükre a világegyetemnek.”¹ Következésképpen az ember társadalmi és gazdasági cselekvései olyan célok kielégítésére eleve nem irányulhatnak, amely a világmindenség elrendezett harmóniáját veszélyeztetné.

A tudomány lehetséges világával szemben, a valóságos világ közösségi színterei természetesen emberi konfliktusoktól és az erőszak mindenféle formájától hangosak. Persze ezt nem egy teremtet harmónia hiányának, hanem a harmóniát eltorzító hibás emberi intézményeknek, a még nem civilizált, durva és barbár állapotból kiemelkedő ember sajnálatos tudatlanságának tulajdonították. Úgy hitték, hogy az ember eddig nem ébredt teljes tudatára, hogy a Természet jótékony gyámkodásának köszönhetően olyan tulajdonságokkal lett újtára bocsátva, amelyek segítségével megteremtheti vágyai kielégítésére irányuló cselekvéseinek harmóniáját önmagával, világával és felebartájával a társadalomban. Különösen a pozitív – vagyis a csinált – törvények hatalma torzíja az embert, téríti le a gazdaságot és a társadalmat a természetes haladás útjáról. Azonban „ha az ész fáklyája világosságot gyújt a kormányzatban”, ahogy François Quesnay remélte, „valamennyi, a társadalomra és az uralkodóra nézve káros pozitív törvény el fog tűnni”.²

Az emberiség nembéli egységét megteremtő különféle antropológiai felfogások ennek a harmóniának garanciáit olyan tulajdonságokban vélték felfedezni, mint a szolidaritás, a szimpátia, a ráció és hasonlók. Persze, ha porszem kerülne a gépezetbe, még mindig fenn van tartva egy kis sarok az isten, a természetes jogok, a társadalmi szerződés, a Smith-i *láthatatlan kéz*, a benthami *boldogsági kalkulus*, vagy az igazságos szuverén számára, amely – ha másként nem megy – elősegítene hivatott ennek a harmóniának kibontakozását.

A felvilágosodás letűnésével a gazdaságtelméleti gondolkodás világi kezdekbe került. A későbbi korok gondolkodói számára a makro- és mikrokozmosz harmóniájának előfeltevése, az előre megtervezett harmónikus világrenden cselekvő ember eszméje nem volt több, mint pusztá retorika. Szigorúbban: bebiztosított dogmatizmus, mert ha az ember cselekvései harmónikusak világával, világos, hogy létezik ilyen, s ha nem, akkor ugyan mi más okozhatná az egész kisiklást (a konfliktust és erőszakot), mint az emberi tudatlanság. Hiszen az isteni benevolencia, ahogy például John Locke gondolta, csak egy tökéletes, a harmónia lehetőségét magába foglaló világot bízhatott az ember gondjaira.

A modern európai társadalmakban az isten és hasonlók helyébe két sokkal materiálisabbnak tűnő intézmény, az önszabályzó piac és az értéktörvény lépett. Ezzel együtt a gazdasági növekedésről való gondolkodás egyre inkább elszigetelődött a többi társadalomtudománytól, s különösképpen a morálfilozófiától, amelynek keretében egykor elkezdődött. Ebben a szép új világban már nem lehetett afféle gondolatokkal előjönni, hogy a gazdasági növekedés, a haladás, s végső soron az egész emberi történelem egy *etikai posztulátum*. Továbbá, hogy a gazdasági növekedés nem célja, de eszköze a „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszere” létrehozására irányuló emberi cselekvéseknek.³ A morális tökéletesedésre és a boldogságra való törekvés helyett az egy főre eső ez vagy az, mondjuk az egy főre eső villanymozdonyok, fürdőkádadak, gümicsizmák és hasonlók mennyisége lett besorolva a fejlődés elsődleges mutatói közé.

Az érték, az értéktörvény fogalma és funkciója egészen fantasztikus átalakuláson ment keresztül, míg végül idomulni látszott a fejlődés újfajta megmértetésének igényeihez. Az érték, amely központi gondolata és egyik természetes kiindulópontja minden természetjogi elmélkedésnek, amely az ember és társadalom viszonyának megismerésére irányul, eredendően nem gazdasági kategória. Amikor John Locke politikai filozófiájában az érték fogalmát először összekapcsolta a munkával, azt fejezte ki, hogy az embert, mint a világ társalkotóját az őt körülvevő természetben testetöltött munkája jogán illeti meg erőfeszítésének gyümölcse feletti szabad rendelkezés, vagy annak ellenértékeként a méltó megjutalmazás joga. Az embernek önmagától, jogaitól, javaitól való megfosztása erkölcstelen, igazságtalan és természet elleni bűn. Mindez nem azért merült fel, mert a gazdaság és társadalom „objektíve” ilyen, éppen ellenkezőleg, az egészen másként működött, hanem azért, mert Locke világlátását és értékszempontjait ezek az elvek fejezték ki. Így tartotta természetnek, így racionalizálta ezeket az alapviszonyokat, amelyek földi mását ugyan hiába is keresnénk, de ilyenné kell tenni azokat. Tehát az *érték* és a *jog* ugyanazon morál és politikai filozófiai alapelvekből származnak. A morálfilozófiától való elszakadás következtében ezek a természetjogi alapelvek – a társadalomtudós lehetséges világának etikai értékszempontjai – egyre inkább a tudományos törvény alakját öltötték magukra. Ekkor veszi kezdetét az *érték* és a *jog* konfliktusa, amelynek végső stádiumában az etikai értékszempont az ember jogai feletti döntő „objektív” törvénné, értéktörvénné vált.⁴ Napjainkban, amikor az ember

fizikai jólétéhez, munkájához és szellemi fejlődéséhez való természetes jogait úgymond „objektív” gazdasági törvényszerűségekre hivatkozva korlátozzák, különösen nyilvánvaló ez a konfliktus. S ugyan mivel tudna hozzájárulni alapvető problémánk megoldásához az önszabályzó piac, még ha magyar módra szabályozott önszabályzó is lesz? Ismét a régi Spencer-i tévhit köszön vissza, mintha az állam és a gazdaság két alternatívája lenne a társadalom életének szabályozásához: az egyik az állam a maga „objektív” értéktörvényével, a másik a gazdaság a maga „értékmentes” önszabályzó piacával. Minthogy az előbbi nyilvánvalóan nem működik, a másikat készülünk magunk fölé rendelni.⁵

S hogy mi ebből az egészből a tanulság a múltunkat, jelenünket és lehetséges jövőnket illetően? Az, hogy talán már elérkezett annak az ideje, hogy annak lássuk végre magunkat, amik voltaképpen vagyunk, s értékeink és céljaink forrását ne önmagunk fölé rendelt fiktív intézményekben, mítoszokban, hanem egyedül az emberi cselekvések szabadságában és felelősségében keressük.⁶

*

Az itt következő három tanulmány különböző történelmi és történelemelméleti nézőpontokból vizsgálja a piac és a társadalom kapcsolatát. S hogy mit adhat a történetész, a társadalomtudós a fenti problémák megoldásához? Tisztánlátást egy előítéletektől és mítoszoktól mentes gondolkodáshoz, amely talán elvezethet egy emberibb világ megteremtése felé.

Jegyzetek

1. Leibniz, G.W.: Monadológia. Ford. Endreffy Zoltán. In. Gottfried Wilhelm Leibniz válogatott filozófiai írásai. Bp. 1986. 8-56.
2. Quesnay, F.: Le droit naturel. In. François Quesnay et la physiocratie. Tom. 2. Paris, 1958. 741. p.
3. Smith, A.: The Wealth of Nations. Vol. 2. Chicago, 1976. 208. p.
4. Myrdal, G.: The political element in the development of economic theory. London, 1953. 56 pp.
5. Hopkins, T.K.: Sociology and the substantive view of the economy. In. Trade and market in the early empires. Ed. by Karl Polányi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson. Glencoe, Ill. 1957. 283 – 288. p.
6. Caillé, A.: Splendeurs et misères des sciences sociales. Genève – Paris, 1986. 258 – 262. p.